

Universitat per a Majors
Vicerectorat d'Estudis i Docència

Curs 2018-2019
Graduat Universitari
Senior

ASSIGNATURA: LA CULTURA DE CASTELLÓ I EL SEU MARC DE REFERÈNCIA
Codi 3029 3r curs. Credits 2 Primer semestre: Setembre-October 2018
Professor: José Juan Sidro Tirado.

Sessió 4^a.- 11-10-2018 / 17:15-19:00 HA1106AA

4.- Referents Simbòlics (I):

- 4A.- Geogràfics: 4A1.- La delicada i graciosa Penyeta Roja i el gran i seriós Tossal .Gros
- 4B.- Literaris: 4B1.Tombatossals. 4B2. Escenes Castellonenses
- 4C.- Arquitectònics: 4C1. L'Alqueria / 4C2. El Mas / 4C3. Les Torres-masies
- 4D.- Religiosos: 4D1. Lledó / 4D2 Nadal / 4D3. El Corpus.
- 4E.- Folklorics (Els balls): 4E1. Bolero / 4E2. Jota / 4E3. Seguidilles.

4- Referents Simbòlics:

Justificació :

L'aprenentatge dels símbols forma part de la socialització de l'individu. El fet de posseir símbols que no tenen els altres, és un element que ajuda a estructurar la identitat i la diferenciació de les cultures.

La memòria cultural d'un poble genera elements simbòlics que serveixen per a establir unes pautes. El reconeixement de diferents elements de referència d'identitat forma també part del que anomenem cultura popular.

Ens proposem en aquesta sessió un repte, ensenyar a valorar allò que no té preu; no hi ha a Castelló un únic referent simbòlic. Som un poble ric i plural amb multitud de referents que incideixen en la nostra cultura, que configuren allò que anomenem "ser de Castelló".

Analitzarem a continuació, encara que de passada, determinats referents que identifiquen al conjunt de la població, elements que, a la vegada que ens diferencien, ens confereixen legitimitat.

4A.- Geogràfics. (L'espai físic)

Castelló és una de les províncies més muntanyoses d'Espanya, banyada al seu torn pel mar al llarg de 113 km de costa. La major part del terme municipal es troba sobre el "pla al·luvial de la Plana", excepte una xicoteta proporció al Nord-oest ocupada per pedres calcàries que conformen l'extrem sud del Desert de les Palmes.

El terme municipal de Castelló té una extensió de poc més de 107 quilòmetres quadrats. El topònim "de la Plana" recorda que tes quartes parts del terme està dominat per formes planes i suaus en descens cap a la mar.

La seua forma s'assembla a un triangle equilàter que s'obri des de l'interior cap a la costa. Entre les divisions municipals dels termes mediterranis, el nostre completa un territori de grandària mitjana, no havent tingut ni annexions ni segregacions.

La cota més alta se situa al nord, en la Roca Blanca, amb 609 m també destaquen les muntanyes del Racó de Raca, amb 458 m i que forma part del vèrtex geodèsic d'orde inferior, el Tossal de Llobera, amb 353 m, el Tossal Gros, amb 354 m, la Penyeta Roja, amb 288 m i la Muntanya Negra amb 307 m. Cal destacar pel seu simbolisme, el Tossal de la Magdalena amb 111 m i que forma part del Parc natural del Desert de Les Palmes.

4A1. La delicada i graciosa Penyeta Roja i el gran i seriós Tossal Gros

Podem explicar una part de la història i cultura de Castelló des de dos dels seus tossals més propers: El Tossal Gros, a 354 m i la Penyeta Roja, a 288 m, ja que precisament van ser aquests tossals els pares de la llegenda fundadora de Castelló, el Tombatossals.

“Dues muntanyes, de la pedregosa terra del Bovalar (partida del terme de Castelló de la Plana situada a l'oest que forma part de muntanya i secà), que es coneixien perquè sempre havien viscut una al costat de l'altra.

La Penyeta Roja era delicada i graciosa i el Tossal Gros gran i seriós.

Els dos estaven molt enamorats! Els vents suaus feien de missatgers entre els amants, Tossal Gros enviava a Penyeta Roja aromes d'espígol i timonet, de poliol i murta. Ella li corresponia fent-li arribar perfums de romer, de malves i de te. (...)

L'encisadora Penyeta Roja mostrava en el seu cos una ferida ben marcada. Un immens clavill que quasi li deixava les entranyes a la vista. Va ser per aquella esgalladura per la qual va eixir la roca de la llegenda! El rocam que mancava del ventre de Penyeta Roja va conformar una enorme criatura, el gegant Tombatossals”.

4B.- Literaris. (D'identificació social)

4B1. Tombatossals

Tombatossals és un llibre de Josep Pascual Tirado (Castelló de la Plana, 1884-1937) que recull, en forma de conte o rondalla, les aventures del gegant Tombatossals, un personatge que segons la mitologia castellanenca és un gegant de bona ànima que amb l'ajuda dels seus amics va fer possible la fundació de la ciutat de Castelló de la Plana.

Aquest personatge i les seues històries s'han convertit en un referent cabdal de la mitologia castellanenca. Amb el temps va arreplegar una bona colla d'amics també únics establint-se tots a la Cova de les Maravelles. Així en Tombatossals, el seu gran amic Cagueme, en Bufanúvols, Tragapinyols i l'Arrancapins van viure com a bons germans dins la cova fins que els fills del Rei Barbut en van sol·licitar el seu ajut per arreglar els assumptes agraris del regne, però la cosa es complicà i tots ells es van veure embolicats en una gran aventura.

La llegenda del galifant es pren com a referència de la creació mitològica de la ciutat. D'aquesta manera, el Tombatossals ha esdevingut part del patrimoni de la cultura popular i tradicional de Castelló i la forma de ser dels seus veïns: Tombatossals, el forçut i bo, Arrancapins, l'impulsiu, Cagueme, el voluntariós; Bufanúvols, el presumptuós, i Tragapinyols, l'escatològic.

Les repercussions més destacables d'aquesta obra es troben sobretot a la ciutat de Castelló i no en obres literàries. De fet, a la ciutat existeixen monuments, curses, premis literaris, centres educatius i associacions culturals amb els noms dels personatges de l'obra.

Una obra propera al poble i de fàcil enteniment que ocupa un lloc d'honor dins la cultura popular i tradicional, que ens acosta a les virtuts i els defectes del poble de Castelló.

4B2. Escenes Castellonenses

I si Pasqual Tirado, va ser un llaurador lletraferit, un altre castellanenc, Salvador Guinot Vilar, descendent també de famílies de tradició llauradora, però amb una formació clàssica - va estudiar filosofia i va ser deixeble de Menendez i Pelayo- ha deixat també una forta empremta en la cultura literària.

El seu neguit per les coses culturals se'ns fa palés en la fundació a les darreries de 1919 de la Societat Castellonenca de Cultura. Anant del llenguatge de la gent dels ravals i de l'horta de Castelló, del llenguatge que parlava la pagesia busca el reviscolament de la nostra cultura i en especial de la nostra llengua.

L'any 1900 es va publicar a València la seua obra més important, *Capolls mustigats*, un recull de sis relats breus. Aquesta obra, a través de Josep Ribelles Comín, va ser reeditada l'any 1905 a Barcelona per l'Editorial l'Avenç amb el títol *Escenes castellonenques*.

Què mostra i ensenya aquest llibret fita important per la cultura literària de Castelló?

Fonamentalment ens ensenya l'ambient costumista, les formes de viure i maneres de ser d'aquella gent llauradora que, en aquella època, constituïa l'estament majoritari de Castelló, deixant constància del canvi profund que han experimentat les tècniques agrícoles i les maneres de viure de la gent llauradora. La seua tasca ajuda a dignificar la nostra llengua.

4C.- Arquitectònics:

En el present apartat identificarem els diferents components de l'ocupació històrica del territori castellonenc que han transcendit fins a l'època actual i que han esdevingut fites claus, símbols culturals, constituint una important baula de la consciència pública.

4C1. L'Alqueria

Segons el diccionari una alqueria és una casa de camp amb terra de conreu, generalment de regadiu. Majoritàriament es manté la teoria que van ser els musulmans els qui van fer possible l'aparició d'alqueries al nostre terme. La Crònica de Viciàna parla que el 1588 hi havia repartides per l'horta de Castelló 130 alqueries.

Tradicionalment podem localitzar les alqueries en les partides d'horta i marjal, construccions més o menys modestes, d'una gran austeritat i senzillesa, de planta quadrangular, una sola crugia d'una o dues alçàries, parets grosses, sostre a simple o doble vessant, porxos que donen entrada a una terrassa i el color blanc.

Algunes disposaven de pouet, sempre adjunts als habitatges i les que no el tenien disposaven de cisterna, la qual cosa demostra el valor real de l'aigua tant per l'ús agrari com de boca.

Actualment, la major part d'aquests habitatges o ve han desaparegut o han estat modificades y adaptades a noves funcions, principalment com a segones residències d'estiu.

4C2. El Mas

El poblament dispers de Castelló en àrees agrícoles de secà té en el mas la seua manifestació. La tipologia d'aquestes edificacions no sembla tan definida com en terres de l'interior de la província.

La cronologia de les masies és poc precisa al nostre terme si bé podem afirmar que el seu origen majoritari pot fixar-se a partir del segle XVIII, quan augmenta l'extensió agrícola conreada.

Les masies del nostre terme són edificacions senzilles, de planta preferentment rectangular, amb dues o tres altures com a màxim, coberta simple a doble vessant i que utilitzen materials autòctons en la construcció: arenisques vermelloses, rodenos, maçoneria, morter de calç, canyes i fusta. L'ús de la pedra treballada resulta excepcional.

Solen tenir una sèrie d'edificis annexos com corrals, quadres, aljubs amb els seus sistemes de conducció d'aigua, així com dependències per a emmagatzemar les eines agrícoles.

Les masies limiten la seua presencia als sectors occidentals del terme en les proximitats de la zona muntanyosa. La partida de Benadresa acull la concentració més nombrosa d'aquestes edificacions qu, a les darrerries del segle XIX estan catalogades com a cases de llaurança.

Si la majoria de les alqueries que resten en peu, amb el pas dels anys, s'han transformat en segones residències estiuenques, les masies, darrerament s'estan transformant en espais de degustació gastronòmica de grans actes.

4C3. Les torres-masies

Com en moltes de les zones de cultiu de la Plana Alta, els masos en què residien propietaris i treballadors d'aquestes, als segles XV i XVI, en reiterades ocasions patien l'atac de lladres, alguns dels quals venien per mar, com els diversos grups de pirates que d'improvís arribaven a les costes mediterrànies. Aquests atacs van fer necessària la fortificació de les masies, per poder oferir refugi no només als que hi vivien, sinó a altres agricultors que estaven escampats a les zones de cultiu.

En el nostre terme municipal únicament queda en bon estat de conservació la Torreta d'Alonso, en la partida de Bovalar, al camí de la costa, declarada bé d'interés cultural el 2009 i amb una gran simbologia pels castellonencs.

4D.- Religiosos:

Les tradicions culturals religioses del nostre poble van lligades d'una banda, a les commemoracions pròpies de la religió cristiana, i d'altra, al cicle agrari anual, espais temporals en què existeix una menor exigència de dedicació i permeten el descans i la festa.

Tenint en consideració aquestes dos vessants, la de l'església i la laboral, podem concloure que són tres els puntals que han marcat la cultura i religiositat popular a casa nostra, moments en què el veïnat impulsat pel seu fervor heretat

de pares i avis i seguint les tradicions més ancestrals, adapta unes creences, sense perdre el seu esperit original.

4D1 Nadal

Hi ha molts Nadal: el del consumisme desesperat, l'estrictament vacacional, el que es tenyeix de solidaritat i aposta per la necessitat de compartir, el compromés i el frívol. I, per descomptat, el tradicional, que forma part de la nostra manera de veure el món

La tradició sempre és el fruit de la constància i, per això, es fa imprescindible saber en quina data hem de commemorar cada esdeveniment. Nadal és una de les festes més celebrades a casa nostra. És el cicle de temps entre l'advent i l'epifania. És, juntament amb la Pasqua, la festa cristiana més important.

Una bona prova d'aquest arrelament és el centenar de tradicions que se'n deriven: la bona sort, les felicitacions, la missa del gall, les nades, els betlems, els Sants Innocents, l'home dels nassos, els Reis d'Orient...

Nadal ha esdevingut una tradició que se celebra arreu del món, fins i tot per gent que no pertany a la religió cristiana. De fet alguna tradició pagana ha passat a la cultura popular cas de les estrenes, l'aguinaldo que, d'origen romà, a la nostra ciutat fou típic d'oficis com els serenos, fanalers, carters, fematers... i que en l'actualitat han derivat en els regals d'empresa i, fins i tot, la paga doble.

Les tradicions nadalenques que reflecteixen la importància de la llum són prou significatives: en aquesta època, per exemple, omplim les nits de llum amb la il·luminació excepcional dels carrers. La llum ha estat sempre una necessitat i un signe de festa.

Les demostracions d'alegria pel naixement del redemptor, la reunió de la família, els excessos en el menjar i el beure, els regals, connecten, el passat amb el present, són un marc idoni per analitzar l'evolució de la cultura castellanera.

4D2. Lledó

Maig és a Castelló primavera. És el moment, l'any, en què la ciutat honra i festeja a la seva Patrona, la Mare de Déu del Lledó. Avui, com en segles passats, té Castelló el centre del seu esperit a Madona Santa Maria del 'Lledó.

La festa de la Mare de Déu del Lledó se celebra des de temps de la coronació el primer diumenge de maig amb una missa de pontifical al matí i, a la tarda, processó general. En els tres dies anteriors té lloc el tridu i el dissabte anterior a la festa el pregonet, cavalcada anunciadora i la serenata amb participació de poetes i grups musicals.

Abans i ara la devoció ha estat present en els veïns; devoció pura i innocent, del que sap que aquella és la Verge, devoció il·lustrada del que coneix dates, fets, històries, llegendes i costums i sobre elles o contra elles, busca la imatge de la Mare de Déu i li resa humil com el més poca cosa, devoció de poble, neta, instintiva i càlida que queda com un caliu consolador en l'ànima.

4D3. El Corpus

Hi va haver un temps en Castelló que es deia: Tres dijous hi ha en l'any que rellueixen més que el sol: Dijous Sant, Corpus Cristi i el dia de l'Ascensió". Cap dels tres ha resistit el pas del temps i, en el cas del Corpus, la celebració s'ha traslladat al diumenge següent.

Una festa, la del Corpus a Castelló ja documentada al segle XV amb unes cavalcades, tres, que molt minvades han arribat als nostres dies, reduïda a una.

Les celebracions i cavalcades eren organitzades conjuntament pel Consell Municipal, el clergat de l'església Major del poble. Elements importants de la festa eren les representacions teatrals de caràcter breu i popular que recreant misteris bíblics i al·legories del Santíssim Sagrament es representaven primer en diferents llocs de la volta de la processó, i després mitjançant estructures mòbils, conegudes a Castelló com a "Carros Triomfals" amb grans artificis i vestuaris promoguts pels diferents Gremis locals.

A la vesprada eixien pels carrers més cèntrics de la Vila les danses dels Nans, els Cavallets, els Arets o Savoians i els Carros Triomfals, sobre un dels quals la Banda Municipal oferia un concert per concloure la jornada. Tanmateix la Cavalcada més important, solemne i completa desfilava el mateix dia del Corpus a la vesprada, precedint la processó amb la Custòdia i el Santíssim Sagrament, una processó oberta pels Reis d'Armes, portadors dels escuts de la ciutat, la bandera municipal, els carros triomfals i les danses processionals: nanos, cavallets, arets o savoians, que ja el dia abans havien recorregut els carrers.

Seguia després la llarga processó amb totes les imatges de les festes de carrer i els seus clavaris, els gremis portant als seus patrons en peanya, les confraries amb les seues respectives imatges, les ordes religioses amb els sants d'especial veneració, els xiquets de la beneficència, els apòstols, cirialots i les autoritats... amb gran esplendor fins als anys 60 del segle passat.

Sembla que dins els alts i baixos que el manteniment d'aquestes manifestacions han tingut al llarg de la història, ara com ara ens trobem, gràcies a l'Associació de Dansants del Corpus en un moment de recuperació amb ànim de fer de la continuïtat de les tradicions un compromís de la joventut, únic que pot mantenir viva la flama d'una tradició llunyana.

4E.- Folklorics (Les danses):

Els balls són unes cerimònies i ritus antics de sentit utilitari i egoista, dedicats a genis molt sovint agraris, que eren invocats per mitjà de la dansa, per tal de, unes vegades, fer-se propici a llurs favors, mentre que en altres ocasions es ballava per agrair-los la mercé rebuda i la gràcia de ser creditors.

La base inamovible de qualsevol cultura festera popular la constitueixen els balls, les curses i els àpats extraordinaris. Les nostres arrels ens han forjat una identitat i han inscrit les nostres manifestacions artístiques entorn un passat en el qual les tradicions han pres tota rellevància en la música i la dansa.

Els balls tradicionals de la Comunitat Valenciana han estat, la dansa - la manifestació folklòrica més antiga de totes amb comitiva o processó-, les seguidilles - un dels ritmes més antics que entronca amb la tradició musical del sud espanyol-, els fandangos -cant i ball d'origen incert del segle XVII, les malaguenyes -més lentes i sostingudes que els fandangos-, les jotes -cants ballables del segle XVIII-, i els balls de saló, on destaquen els boleros.

La Plana i en particular Castelló és rica en folklore perquè compta en diferents i variats estils de cants i de balls. Això es deu a la situació geogràfica privilegiada de la nostra zona, que sempre ha sigut zona de pas. A més sempre ha acudit gent d'altres terres a treballar en les diferents campanyes agrícoles que el camp i l'horta ofereix, alguns com a temporers i altres per quedar-se. Aquestes persones portaven el seu folklore, els seus balls i les seues cançons que compartien amb els valencians en les hores d'esbarjo.

Es pot dir que a Castelló tenim un extens i ric patrimoni folklòric que forma part de la cultura i de la història de la ciutat. Ens centrarem una mica en, tal vegada, més populars, coneguts i ballats

4E1. Bolero.

Ball regional de saló amb ritme pausat i cerimoniós. El Bolero és un tipus de ball espanyol que durant la primera meitat del segle XIX fou molt divulgat dins dels països de parla catalana.

Era una dansa de parelles, de moviments més aviat moderats i d'un cert caire pompós en la seua música. En el seu temps era considerat com un dels balls de més difícil execució i calia dansar-lo amb unes sabatilles fines que facilitaren els salts i el punteig.

De caràcter noble i majestuós fa pensar en un ball cortesà, elegant, propi de la gent més refinada. Sembla que el poble va adaptar-lo imitant a la població burgesa.

<https://www.youtube.com/watch?v=MijcnsZi5VI>

4E2. Jota

Ball de ritme ternari s'acompanya de guitarres -que marquen el ritme-, les bandúrries -que porten el cant-, i el guitarró, que determina un ritme especial desdoblant els temps de la guitarra.

Els balladors i balladores repiquen les castanyetes que solen callar durant el cant de la cobla.

Consta de tres parts: introducció instrumental, cobla i repetició de l'entrada.

El text de la cobla sol variar i presenta formes peculiars: "La balladora quan balla, sempre mira al ballador, si li penja o no li penja..... la punta del mocador"

<https://www.youtube.com/watch?v=8qowDGpXK20>

4E3. Seguidilles

Presenten un ritme ternari i moviment ràpid i són acompanyades pels instruments que conforme la rondalla, amb estructura semblant a la del bolero.

<https://www.youtube.com/watch?v=KBR4MXUUXe8>

Mitjançant aquestes pinzellades sembla ha quedat demostrat, sent més que evident, que la nostra música i la nostra dansa són la viva mostra d'un entreteixit de matisos i d'alternances on s'hi alberga bona part de l'essència de què hem estat, on s'hi endevina el que som, i on ens atrevim a crear de nou, d'acord amb allò que volem ser.